

Márton Miklós

Mi a „fizikai”?

Kísérletek a „fizikai” fogalmának meghatározására a kortárs fizikalizmusvitában¹

A legelterjedtebb és legáltalánosabb meghatározása szerint a fizikalizmus azzal a kijelentéssel jellemezhető, hogy „a világon minden fizikai természetű”. Minden egyes létező – legyen az valamilyen tárgy, tulajdonság, állapot, tény vagy esemény – fizikai létező. Bármennyire magától értetődőnek tűnik is első látásra ez az állítás, a fizikalizmusról szóló kortárs szakirodalom legalább annyit foglalkozik a fizikalizmus értelmezési kérdéseivel, mint az igazságával – ha nem többet. Számos interpretációs kérdés merül föl ugyanis e nyúlfarknyi, egyszerűnek tűnő kis propozíció kapcsán. Íme néhány, a teljesség igénye nélkül:

- a) Vajon mi a hatóköre a propozícióban szereplő „minden létező” kifejezésnek? Csak empirikus-kontingens létezőkre vonatkozik, vagy esetleg szükségszerű, absztrakt létezőkre is?
- b) A „létezők” különböző ontológiai kategóriákba tartozó fajtáira (a tárgyakra, tulajdonságokra, eseményekre stb.) egyformán vonatkozik a „fizikai természetű” predikátum, vagy valamelyik kitüntetett értelemben fizikai?
- c) Hogyan értjük azt, hogy valami „fizikai” természetű? Mik a kritériumai annak, hogy egy létező a fizikai létezők osztályába tartozzon?
- d) Milyen értelemben állítja a propozíció, hogy minden létező fizikai? Úgy, hogy minden létező azonos egy fizikai létezővel? Vagy esetleg az azonosságon kívül más viszonyok (a ráépülés, a konstitúció, a realizáció stb.) is megengedettek?
- e) Szükségszerű vagy kontingens igazságot igyekszik kifejezni a propozíció?
- f) Vajon mi a státusza e fizikalizmust kifejező egyszerű kis propozíciónak? Metafizikai tézisnek, átfogó empirikus hipotézisnek, regulatív módszertani elvnek vagy „csupán” egyfajta beállítottság kifejezésének tekintjük?

Jelen tanulmányban a c) kérdéssel kapcsolatos kortárs szakirodalmi álláspontokat, érveket és vitákat tekintem át. Mindenképpen mondanom kell azonban valamit a többi kérdéssel kapcsolatban is, hiszen e problémák nem válnak élesen el egymástól, hanem számos ponton összefonódnak. Ami az a), vagyis a hatókört firtató kérdést illeti, jól ismert, hogy legtöbbször a létezők négy különböző fajtáját szokták megjelölni mint

¹ Köszönetemet szeretném kifejezni Pöntör Jenőnek és Tözsér Jánosnak, akik fontos javaslatokkal segítettek a tanulmány végleges formába öntését, illetve Peters Krisztiánnak, aki az elméleti fizikával kapcsolatos részek tisztázásában segített.

a fizikalista tézis számára kihívást jelentő jelenségeket, jelesül a *transzcendens lényeket* (isten(ek), angyalok, szellemek stb.), az *absztrakt* (például: matematikai) létezőket, az erkölcsi, esztétikai vagy más *értékeket*, végül a *mentális* állapotokat és folyamatokat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a fizikalizmussal kapcsolatos kortárs filozófiai viták legjelentősebb részét a mentális jelenségek fizikai mivoltával kapcsolatos kérdés tárgyalása teszi ki – vagyis a test-lélek probléma. Ennek talán az az oka (vagy indoka), hogy a felsorolt problémás esetek közül egyedül a mentális jelenségek kontingens, empirikus jelenségek, melyek létezését nemigen lehet kétségbevonni. (Persze akadnak filozófusok, akik mégis megteszik, de határozottan kevesebben, mint akik a többi vitatott nem-fizikai létezőt tagadják.) Az alábbiakban mindenesetre a „fizikai” fogalmának meghatározásai körüli problémák közül csak a test-lélek vita szempontjából relevánsakat tárgyalom.

A b) kérdés, vagyis az, vajon tárgyakra, eseményekre vagy tulajdonságokra vonatkozik-e elsősorban, eredeti értelemben a fizikalista tézis, nyitva marad a tárgyalás során, már csak azért is, mert ennek megválaszolása némileg függ attól, melyik választ fogadjuk el a „Mitől fizikai valami?” kérdésre. Ugyanez vonatkozik a viszonyt vizsgáló d) problémára, azzal, hogy valószínűleg e probléma maga is csak akkor értelmezhető, ha elfogadjuk az egyik vagy másik választ a minket most foglalkoztató kérdésre (lásd alább). Ami a propozíció modális státuszát firtató e) kérdést illeti, a tanulmányban – a téma szempontjából főleg bonyodalmak elkerülése érdekében – a fizikalizmust kontingens álláspontnak fogom tekinteni, vagyis olyanak, amely csak az aktuális világról mond valamit. Végül, a tárgyalás az f) kérdésben is semleges marad, vagyis abban, hogy a fizikalizmust milyen filozófiai álláspontnak érdemes fölfognunk – habár a tanulmány végén igyekszem erről mondani valamit a tanulságok fényében.

A test-lélek probléma körüli vitákban érdekes módon a fizikai mivolt meghatározásának kérdése viszonylag ritkán merül föl, jóval ritkábban, mint például az alapvető fizikai és a magyarázni kívánt mentális entitások közti viszony tisztázásának a problémája – holott enélkül homályosak maradnak az egyes álláspontok tartalmi.² Egészen a '90-es évek közepéig csak elszórtan találkozhatunk olyan írásokkal, amelyek explicit módon tárgyalják a problémát.³ A '90-es évektől némileg megváltozott a helyzet.⁴ Azonban a helyzet ma is az, hogy a fizikalizmust tárgyaló szövegek ezt a kérdést jellemzően magától értetődően megválaszolhatónak tekintik.

2 Hasonló értelmű nyilatkozatokhoz lásd pl.: Ravenscroft 1997, 419; Poland 1994, 109; Snowdon 1989, 151; Chomsky 1995, 37.

3 Néhány kivétel: Chomsky 1968, Smart 1978, Hempel 1980, Hellman 1985, Snowdon 1989, Crane – Mellor 1990. Magyarul sajnos gyakorlatilag egyelőre nem létezik a kérdésnek szakirodalmi. Andrew Melnyk álláspontjának egy rövid ismertetéséhez lásd Márton 2018b.

4 Sőt, a *Philosophical Studies* 2006-ban külön számot szentelt a (részben) e problémát tárgyaló írásoknak, az egyes cikkek felsorolásához lásd az irodalomjegyzéket. Áttekintést nyújthat még Ney 2008, Stoljar 2017.

E viszonylagos érdektelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy a kortárs fizikalizmus kétségkívül a hagyományos materializmus szellemi örököse, mely utóbbi egy többé-kevésbé jól körülhatárolt tézis: a világban minden dolog, így a mentális jelenségek is anyagi jelenségek, mindennek anyagi természete van. Ez a kora újkori mechanisztikus-korpuszkuális filozófiából/fizikából táplálkozó nézet *a priori* szubsztantív korlátokat igyekezett szabni annak, hogy milyen lényegi tulajdonságokkal rendelkezik a világ alapvető építőköve, az anyag: térbeli kiterjedés, áthatolhatatlanság, tehetetlenség, determinisztikus és kizárólag proximális kölcsönhatások stb.⁵

Csakhogy a fizika fejlődésével e meghatározások tarthatatlanoknak bizonyultak, a tudományos fejlemények az *a priori* követelményeket, és magát az anyagszerűség koncepcióját idejémtúlttá tették. A kortárs fizika a józan ész számára egészen meglepő entitásai (mint a húrok és az energiamezők) vagy bizarr jelenségei (mint a kvantum-szuperpozíció) világában teljesen inadekvát volna a fizikai létezőket *a priori* módon a teret kitöltő, áthatolhatatlan, csak közvetlen érintkezésem alapuló determinált kölcsönhatásoknak kitett anyagi összetevőkkel definiálni. Valószínűleg nagyon kevesen volnának, akik ezen eredményeket akként interpretálnák, hogy a kortárs fizika felfedezte, hogy vannak nem-fizikai dolgok. Sokkal természetesebb azt állítanunk, hogy a fizikatudomány fejlődésének hatására megváltozott a „fizikai”-ról szóló elképzelésünk.⁶

Ebben a helyzetben nyilvánvalóan megkérdőjeleződik a filozófia legitimációja arra, hogy *a priori* módon szubsztantív követelményeket támasszon arra nézvést, mi számíthat fizikai jelenségnek. Bármilyen kísértetiesnek vagy furcsának tűnő entitás vagy összefüggés kerül is be a fizika vagy általában a természettudomány tárgyai közé, azt ténynek kell elismernünk. Ennek fényében viszont egyre élesebben vetődik föl a kérdés, vajon meg tudjuk-e határozni úgy a „fizikai” fogalmát, hogy a test-lélek probléma alapkérdése („Milyen viszonyban állnak egymással a mentális és a fizikai jelenségek?”) továbbra is értelmes maradjon. Hiszen, ha bármilyen különös vagy kísérteties jelenség lehet fizikai, akkor miért pont a mentális állapotok okozzák a legfőbb gondot? Ahogy Arthur S. Eddington lépten-nyomon idézett retorikai kérdése kifejti: „Egyáltalán, mifajta tudással rendelkezünk az atomok természetéről, ami problematikussá tenné azt az elképzelést, hogy egy gondolkodó lényt alkossanak?”⁷

A „fizikai” fogalmával kapcsolatos probléma tehát alapvetően a következő: úgy adjunk választ a kérdésre, mit értsünk azon, hogy egy entitás fizikai természetű, hogy eközben egyrészt ne akarjunk közvetlen, *a priori* tartalmi követelményeket felállítani,⁸

5 Crane – Mellor 1990, 186.

6 Lásd pl.: Wilson 2006, 62; Snowdon 1989, 152; Dowell 2006, 33; Montero 2001, 63. Vö. Chomsky 1993, 39–40; 1995, 3–4; Popper – Eccles 1977, 1.3. fejezet.

7 Eddington 1927/2014, 258.

8 Az *a priori* és *a posteriori*, közvetlen és közvetett meghatározások elválasztásával kapcsolatban lásd: Poland 1994, 112–13; Dowell 2006, 31–32.

másrészt igyekezzünk a test-lélek problémát „megmenteni”, vagyis továbbra is valódi, értelmes filozófiai kérdésként kezelni. Ez utóbbi követelményt négy kritériummal jellemezhetjük: olyan meghatározást keresünk a „fizikai” fogalmára, amely a test-lélek vitában elfoglalt fizikalista álláspontot

- i) nem teszi nyilvánvalóan hamissá;
- ii) nem teszi analitikusan vagy más módon triviálisan igazgá;
- iii) számunkra meghatározható tartalommal ruházza föl. Valamint:
- iv) amennyire lehet, tiszteletben tartja a hétköznapi intuícióinkat arról, hogy mely jelenségek számítanak fizikai jelenségeknek.⁹

Nos, ilyen meghatározással nem olyan könnyű előállni. A következőkben a legismertebb kortárs kísérleteket fogom bemutatni, a mellettük és ellenük szóló érvekkel együtt. Ezek egytől-egyig közvetett megoldást kínálnak, vagyis nem kísérelnek meg a klaszszikus materialista szerzők elképzeléseihez hasonló közvetlen listákat adni arról, mely tulajdonságok tesznek egy jelenséget fizikaivá. A legismertebbek a fizikai elméletekre alapozó elméletalapú megoldások, amelyek a fizikatudományra bízzák a „fizikai” fogalmának meghatározását. Tárgyalom még a paradigmatis példák módszerén alapuló, és az úgynevezett *via negativa* elméletet. Az előbbi a hétköznapi tipikusan fizikainak tekintett tárgyakon, az utóbbi a mentális jelenségeken keresztül igyekszik meghatározni a fogalmat.

1. Elméletalapú megoldások

A legkézenfekvőbb megoldás egy filozófus részéről az imént vázolt helyzetben, ha rábízza a dolgot a fizikusokra: legyenek fizikaiak azok a létezők, amelyek a *fizikatudományi elméletekben* szerepelnek. Ezzel egyfajta *a posteriori* definícióját adtuk a „fizikai” fogalmának, hiszen a fizikatudomány mint empirikus diszciplína határozza meg, mit is kell értenünk rajta. A filozófus nem tehet mást, mint támaszkodik az empirikus kutatások eredményeire, nem állít követelményeket azok elé, és nem is próbálja megjósolni azokat. Ahogy David Lewis frappánsan megfogalmazta: „a materialista metafizikusok a fizika pártjára akarnak állni, nem pedig állást foglalni a fizikán belüli vitákban.”¹⁰

A fizikára való hivatkozásnak egy további motivációja is van a felelősség áthárításán kívül, nevezetesen az, hogy a fizika igencsak sikeres a legkülönbözőbb jelenségeket magyarázni képes alapvető létezők felfedezésében (gondoljunk csak a termodinamika

⁹ Hasonló kikötésekhez lásd: Melnyk 2003, 11–12; Dowell 2006, 26; Daly 1998, 199.

¹⁰ Lewis 1983, 364.

kinetikus magyarázatára, a kémiai kölcsönhatások atomfizikai megalapozására vagy az organikus biológiai jelenségek sejtbiológiai és végső soron biokémiai, vagyis megint csak fizikai megértésére). Meglehetősen erős induktív alapunk van arra, hogy úgy gondoljuk, a pszichológia által tanulmányozott létezők esetében is az a helyzet, hogy ha van „fizikai” magyarázatuk, az végső soron a fizikatudományi elméletekben szereplő alapvető fizikai entitásokra és törvényekre fog hivatkozni.¹¹

Vegyük észre azonban, hogy hétköznapi intuíciónk alapján legtöbbünk valószínűleg jóval tágabban húzná meg a fizikai entitások körét, minthogy csupán a fizikai elméletekben szereplőket engedné be e halmazba. Asztalokról, székekről, hegyekről és folyókról nincs szó a fizikatudományi elméletekben, holott ezeket kétségkívül fizikai természetű jelenségeknek tartjuk. Ez a probléma persze könnyen orvosolható: a fenti definíciót egy kicsit módosítanunk kell, méghozzá a következőképpen. Egy entitás akkor és csak akkor nevezhető fizikainak, ha vagy a fizikatudományi elméletekben szereplő *alapvető* fizikai entitás, vagy valamilyen meghatározott megfelelő ontológiai *viszonyban* (azonosság, ráépülés, konstitúció, realizáció stb.) áll ezekkel.¹² Itt és ezért kap tehát szerepet a viszony meghatározásának fent említett problémája, melynek tisztázására a kortárs fizikalista filozófusok oly nagy energiát fektettek. E viszonyról itt annyit elégséges megemlíteni, hogy mindenképpen olyannak kell lennie, ami garantálja, hogy az alapvető fizikai létezők önmagukban elégségesek legyenek a további, levezetett létezők létezéséhez, a viszony tehát mintegy ontológiai automatizmusként működjék.

Az elméletalapú definícióknak azonban szembe kell nézniük egy alapvető problémával, amelyet első megfogalmazójáról nevezett el Andrew Melnyk¹³ Hempel-dilemmának. Hempel¹⁴ maga úgy fogalmazta meg a dilemmát, hogy ha a fizikalizmust a fenti módon határozzuk meg, akkor fölmerül a kérdés: „fizikatudományi elmélet” alatt itt *melyik* „fizika” értendő? Például biztos nem lesz jó választás a kétszáz évvel ezelőtt érvényesnek tekintett fizika, hiszen az tartalmazott olyasmit, amiről ma úgy véljük, nem létezik (például éter), illetve nem tartalmazott számos olyan entitást, amelyekkel a mai fizika dolgozik. Éppen ezért egy így meghatározott fizikalizmusról ma kétséget kizáróan tudnánk, hogy hamis: nemcsak olyan entitások léteznek, amelyek szerepelnek e fizikai elméletben vagy amelyek ezek konfigurációiból mintegy ontológiai automatizmusként adódnak. De vegyük észre, hogy ugyanezen okból nem szerencsés a mai kortárs fizikatudományi elméletekre sem hivatkozni, hiszen azok is bizonyára *hamisak és hiányosak*.

11 Wilson 2006, 62–63. Valószínűleg egy további, történeti oka az elméletalapú definíciók elterjedésének a logikai pozitívista filozófusok erőteljes hatása. Lásd: Carnap 1931–32/1998; Carnap 1934/1999, 46–49; Crook – Gillet 2001, 346–47.

12 Lásd d) kérdés.

13 Melnyk 1997.

14 Hempel 1980, 194–95.

E nehézséget legegyszerűbben úgy hidalhatjuk át, ha függetlenítjük a fizikatudományi elméletekre hivatkozást a tudománytörténet esetlegességeitől, és egyfajta, a reménytelen jövőben megalkotott teljes, befejezett fizikára hivatkozunk. Ám e választásnak is megvan az ára – ahogy erre Hempel fölhívta a figyelmünket –, mivel ekkor a fizikalizmus tézise egyrészt nagyon *homályossá* válik, hiszen nem tudhatjuk, milyen lesz a végső fizika, másrészt ez a megoldás nagy valószínűséggel *triviálisan igazzá*, így üressé teszi a fizikalizmus téziséét. Ha ugyanis a végső, befejezett fizika nem más, mint „a mindenség elmélete”, akkor ebből szükségszerűen adódik, hogy a világ minden kontingens jelensége fizikai természetű, így definíció szerint a mentális jelenségek is. A Hempel-dilemma lényege tehát, hogy hogyan tudnánk olyan elméleti alapú meghatározását adni a „fizikai” fogalmának, amely teljesíti a bevezetőben megfogalmazott i) és ii) követelményeket? Az alábbiakban az erre a kérdésre adott három válaszjavaslatot mutatom be, a *kurrentizmust*, a *futurizmust*, valamint a *hibrid* elméletet.

1.1 Kurrentizmus

A kurrentista javaslat, mint láttuk abban áll, hogy a „fizikai” fogalmát a mai, kortárs fizikatudományi elméletekre hivatkozva határozzuk meg. Azaz fizikai egy entitás akkor és csak akkor, ha szerepel a kortárs fizikatudományi elméletekben, vagy pedig a megfelelő ontológiai viszonyban áll ezek konfigurációival. Az elméletalapú fizikalisták szerint ontológiai kérdésekben a mai fizikusok az illetékesek, így csak az létezik, amiről ők beszélnek, illetve még mindaz, ami ezekből megfelelő konstrukciós elvek alapján megalkotható. Két alapvető problémát ismerünk az elmélettel szemben.

A pesszimista indukció¹⁵ problémája. A tudománytörténet tanúsága szerint eddig még minden fizikatudományi elmélet végül hamisnak és hiányosnak bizonyult, és ez elegendő indukciós alap arra a racionális következtetésre, hogy jó eséllyel a kortársi elméletek is azok. Indokolatlan lenne a történeti adatok fényében magabiztosan állítani, hogy a mai elméletek többé-kevésbé helyesek, nagy változás már úgyszemint következhet be.

A fizikalizmus illékonyágának problémája. Szintén a fizikatudományi elméletek folytonos változásából következik az a kellemetlen eredmény is, hogy ha ezek egy konkrét történeti változathoz kötjük a fizikalizmus meghatározását, akkor minden egyes elméleti változás új értelmet ad a fizikalista tézisnek. A kurrentizmus alapján például az olyan régebbi materialistákat, mint mondjuk Hobbes vagy La Mettrie nem tekinthetjük fizikalistának, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem ismerték a mai fizikát, és így nem

15 Az elnevezéshez lásd Ravenscroft 1997, 421–22. A problémát hasonló módon fogalmazza meg Poland 1994, 160; Montero 1999, 188–90; Montero 2009; Dowell 2006; 35–36.

is hivatkozhattak rá. Sőt, Andrew Melnyk 1997-es és 2003-as írásaiban kifejtett fizikalizmusát sem tekinthetjük ma fizikalizmusnak, hiszen ezek még a Higgs-bozon 2013-as fölfedezése előtt keletkeztek. Van valami nagyon konstraintív abban az elképzelésben – ami pedig a kurrentizmus definíciójából következik –, hogy minden egyes új részecske felfedezésekor kiderül, a korábbi értelemben vett fizikalizmus hamis, és keletkezett egy új értelmű fizikalizmus. Inkább úgy képzeljük, ugyanaz a fizikalizmus változik, fejlődik e felfedezések által: egyre többet tudunk meg arról, milyen a mi (fizikai) világunk.¹⁶

Természetesen e nehézségek ellenére vannak filozófusok, akik a kurrentizmust választják. Az egyik ismert ilyesfajta elképzelést Jack Smart fogalmazta meg még 1978-ban, és azóta is akadnak hívei.¹⁷ Smart a pesszimista indukció érvvel szemben azt az ellenvetést fogalmazza meg, hogy a mentális jelenségek szempontjából releváns természettudományos-fizikai tényekben nem várható változás az atomfizika akár forradalmi jövőbeli megújulása által. Akármilyen legyen is a „végső valóság” a szubatomi szinten, a hidrogénatomot egy proton és egy elektron alkotja, a víz molekuláris szerkezete pedig H₂O lesz. A *hétköznapi anyag* tulajdonságainak magyarázatához egyes fizikusok szerint nem járulnak hozzá az újabb szubatomi részecskék felfedezései. „A hétköznapi anyag fizikája lényegileg teljes, és valószínűtlen, hogy fontos szempontokból megváltozna.”¹⁸ Mármost a mentális jelenségek fizikai alapjaként természetesen a központi idegrendszer, annak neurális hálózata jön komolyan szóba – a neuronok pedig nagyon is „közönséges anyagok”. Így velük, az ő mibenlétükkel és viselkedésükkel kapcsolatos tudásunkban nem várható érdemi változás, bárhogyan alakuljanak is a dolgok a mikrofizikai, kvantummechanikai szinten.

Lycan¹⁹ mindezt még azzal támasztja alá, hogy ha új, eddig nem ismert fizikai entitások, alkotóelemek kellenének az elme fizikai magyarázatához, akkor azok a) vagy csak az (emberi) agyban fordulnak elő, vagy b) mindenütt a természetben. Mármost a) valószínűtlen, hiszen joggal merül föl a kérdés: miért pont az emberi agy a valóságnak az a kitüntetett része, amelyben másfajta alapvető fizikai jelenségek fordulnak elő, mint mindenütt másutt. Egy naturalista nem gondolhatja Lycan szerint, hogy az elme tudományos értelemben valami különleges dolog – ugyanabból áll végső soron, mint az elme nélküli közönséges fizikai entitások. A b) opció pedig nyilvánvalóan pánpszichizmushoz vezet, hiszen így azok a fizikai folyamatok, amelyek az agyban lehetővé teszik az elme létezését, a világ minden közönséges fizikai tárgyában jelen volnának. Sokak számára pedig ennyi elég: a pánpszichista eredményt önmagában *reductio ad absurdum* érvnek tekintik. Az érv végső konklúziója tehát, hogy valószínűleg nem kell különleges,

16 Crook – Gillet 2001, 342.

17 Lásd: Smart 1978; Hellman 1985, 610; Lycan 2003, 13–14; Spurrett 2002, 204.

18 Smart 1978, 340.

19 Lycan 2003, 13–14.

eddig ismeretlen alapvető fizikai entitásokat feltételeznünk az elme fizikalista magyarázatához, hanem elég, ha a ma is ismert neurális struktúrákat tekintjük a fizikai alapnak.

A másik ismert kurrentista megoldás Melnyk²⁰ nevéhez fűződik. Kiindulópontja szerint a fizikalizmus pontosan ugyanolyan empirikus tudományos hipotézis, mint bármelyik más tudományos tézis, csak jóval tágabb hatókörű. Az empirikus tudományokban pedig a *legvalószínűbb* a versengő jelöltek közül. Az empirikus tudósnak nem kell igaznak, de még 0,5-nél valószínűbbnek sem tartania az általa támogatott elméletet. Ugyanez igaz a kurrentista fizikalistára. A kortárs fizika valószínűleg hamis, de ez nem okoz számára problémát. A fizikalizmus melletti racionális elköteleződéshez ugyanis mindössze annyi kell, hogy a fizikalizmus per pillanat igazoltan az aktuálisan rendelkezésre álló legvalószínűbb elmélet legyen a test-lélek vitában – és erre bőséges evidenciával rendelkezünk Melnyk szerint.²¹

Ami pedig a fizikalizmus illékonyágának problémáját illeti, erre szintén Melnyk igyekezett megfelelő választ adni. Szerinte a kurrentizmusból valóban következik, hogy el kell fogadnunk: Hobbes például nem volt fizikalista, mert nem ismerte a mai kortárs fizikát. Szerinte azonban ez nem olyan nagy gond, mert azt mondhatjuk, hogy a hobbes-i materializmus és a mai fizikalizmus rendelkezik valamilyen közös elemmel, ez pedig az az elképzelés, hogy van egy legalapvetőbb tudomány, és ennek ontológiája a mindenség ontológiája. Ez az alapvető tudomány Hobbes számára is valamiféle protofizika volt, amely szociológiai és történeti értelemben a mai fizika elődje. És ugyanígy: a holnap másfajta fizikája miatt szigorúan szólva holnap már nem lesz igaz a mai fizikalizmus, de az új fizika a mai szociológiai és történeti utódja lesz, így a „fizikalizmus szelleme”, tudniillik az alapvető tudományra hivatkozás megmarad.²²

Hogyan értékeljük e kurrentista megoldásokat? A téma legtöbb kutatója szerint nem túl meggyőzőek. A szakirodalomban számos ellenvetés született velük kapcsolatban, íme néhány:

1. Smart és Lycan megoldása, ha sikeres is, legfeljebb az elmefilozófiai fizikalizmust menti meg, az általában vett fizikalizmust nem. Például az absztrakt entitások esetében nem valószínű, hogy ezeket azonosítani tudnánk valamilyen jól ismert „közönséges anyaggal”.
2. Közel sem mindenki ért egyet azzal, hogy a mentális jelenségek fizikai alapjait, fizikai korrelátumait már tökéletesen ismerjük. Főleg azok a filozófusok hajlamosak így gondolni, akik nem tartják lehetségesnek, hogy a mentális jelensé-

20 Melnyk 1997; 2003.

21 Melnyk 1997, 625; Melnyk 2003, 224.

22 Melnyk 1997, 633; 2003, 14–15.

geket – főként a fenomenálisan tudatos állapotokat – a jelenleg ismert fizikai entitásokkal kapcsolatos tényekre redukáljuk. Többen tapogatóznak például a kvantummechanikai jelenségek felé, azt gondolván, hogy igenis a szubatómi-, kvantumszintű fizikai jelenségek körében fogjuk megtalálni a tudatosság magyarázatát.²³

3. Az sem magától értetődő, hogy az agyban nem léphetnek föl különleges, sehol másutt az univerzumban nem megjelenő fizikai folyamatok. Semmi fogalmilag vagy metafizikailag lehetetlen nincs abban, hogy a fizika fejlődésével kiderül: a központi idegrendszerre igenis másképp hatnak az újonnan fölfedezett entitások, mint a világ más fizikai rendszereire.²⁴
4. Smart kurrentizmusával szemben erős érvet jelent, hogy az igencsak szűkre szabja a többszörös megvalósíthatóságot megengedő fizikalista álláspontok mozgásterét. Hiszen, még ha igaz is, hogy az agyat alkotó közönséges anyag mai ismeretében megbízhatunk, ha csak ez, vagy más a kortárs fizikusok által jól ismert makroszintű rendszer számíthat a mentális jelenségek fizikai alapjának, akkor a nem közönséges anyagból felépülő fizikai rendszerek – például egy kvantumszámítógép – nem valósíthatnak meg mentális állapotokat, szemben azzal, ahogy a legtöbb fizikalista ma gondolja.²⁵
5. A kurrentizmus Melnyk-féle védelmével szembeni legerősebb ellenérv azon alapszik, hogy a kortárs fizika hamisságát nemcsak valószínűsíthetjük a pesszimista indukció alapján, hanem biztosan tudhatjuk. A kortárs fizikatudomány ugyanis *inkonzisztens*, mivel a részecskefizika Standard Modellje és az Általános Relativitáselmélet egyelőre inkonzisztensek egymással: az utóbbi által feltételezett, minden téridő lokációra értelmezett jól definiált téridő elhajlás megállapítása pillanatnyilag összeegyeztethetetlen az előbbi által feltételezett kvantumindeterminációval. Egy inkonzisztens elmélet valószínűsége pedig *nulla* – így nem áll meg Melnyk azon érvelése, hogy a kortárs fizikatudományi elméletekre alapozott fizikalizmus valószínűbb elmélet riválisainál.²⁶
6. Ha eltekintünk az előző érvtől, és ideiglenesen elfogadjuk Melnyk álláspontját, miszerint a kortárs fizikatudomány eredményeire hivatkozó fizikalizmus azért választandó, mivel ez a legvalószínűbb, tehát jobban közelíti az igazságot, mint a riválisai, akkor is úgy tűnik, ez a megfontolás nem nyújt valódi motivációt a kurrentizmus elfogadására. A jövőbeli, pláne valamiféle ideális fizika nyilván

23 Lásd pl.: Penrose 1989/2011; Chalmers 1996, 10. fejezet.

24 Chomsky 2003a, 257.

25 Ravenscroft 1997, 423.

26 Wilson 2006, 65.

még jobban közelíti az igazságot, ezért az ezekre alapozott fizikalizmus még valószínűbb. Így az érv igazából a futurizmust támogatja.²⁷

7. Melynk koncepciójában kétségsbe vonhatjuk továbbá azt a premisszát is, hogy a fizikalizmus nagyon általános empirikus hipotézis. Ha hagyományosan metafizikai tézisnek tekintjük, akkor, úgy tűnik, igenis hinnie kell az igazában annak, aki racionálisan elköteleződik mellette – a riválisokénál nagyobb valószínűség nem lesz elegendő. Attól még, hogy valaki a buddhizmust tartja az összes közül a legjobb vallásnak, nem lesz buddhista. Épp így vagyunk a fizikalizmussal, és általában minden filozófiai tézissel, elmélettel.²⁸

1.2 Futurizmus

Futurizmuson azt a nézetet értjük, amely a „fizikai” fogalmának meghatározásakor a jövőben megalkotandó végső, befejezett vagy ideális fizikára hivatkozik. Ezen koncepció szerint tehát egy entitás akkor és csak akkor fizikai, ha szerepel a jövőbeli ideális fizikatudományi elméletekben, vagy pedig a megfelelő ontológiai viszonyban áll az előzőek konfigurációival.

Mielőtt e nézet problémáit számbavenném, szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy a fenti tézis meglehetősen kétértelmű. Semmi sem garantálja ugyanis, hogy az emberiség bármikor a jövőben rendelkezni fog egy ideális, vagyis teljes mértékben konfirmált, és a világegyetem minden fizikai jelenségéről számot adni képes fizikatudománnyal. Ha tehát egyszerűen a jövőbeli, vagyis kontingensen fejlődő és valamikor véget érő fizikára hivatkozunk, vagyis ha fizikai mindaz, ami azokban a végső elméletekben szerepel, amelyeket a „fizika tanszékeknek” és „fizikai kutatóintézeteknek” nevezett intézményekben dolgozók dolgoznak ki, akkor a fizikai entitások körének meghatározása történeti esetlegesség kérdése lesz, ami meglehetősen konstraintívív eredmény.²⁹ Még az is lehetséges, hogy a történetileg végső fizika nem más, mint a mai kurrens fizikatudomány, és így ugyanaz lesz a baj a futurizmussal, mint a kurrentizmussal volt: ez a diszciplína minden valószínűség szerint (vagy akár biztosan) hamis és hiányos.³⁰ Egyszóval valójában a futurizmust elfogadó szerzők sokkal inkább egy *ideális* – igaz és teljes – fizikai elméletre gondolnak, akár létrejön ez valamikor a jövőben, akár nem.

Mint fent már említettem, egy ilyen koncepciónak két alapvető nehézséggel kell szembenéznie.

27 Wilson 2006, 66–67.

28 Montero 2009, 180.

29 Daly 1998, 211; Dowell 2006, 37.

30 Snowdon 1989, 153.

A homályosság problémája. Ha egy esetlegesen a távoli jövőben, vagy még akkor sem létrejövő ideális fizikatudományi elméletre hivatkozunk, akkor nem tudjuk megmondani, mely tulajdonságok számítanak „fizikainak”, hiszen azt sem tudjuk megmondani, milyen lesz ez az ideális fizikatudományos elmélet, milyen tételek, entitások, törvényszerűségek szerepelnek benne.³¹ Figyelembe véve a tudománytörténetben eddig lezajlott nagyszabású változásokat, tudományos forradalmakat, önhitt vállalkozás volna megpróbálni kitalálni mindezeket.

A triviális igazság problémája. Ha a „fizikai” fogalmának meghatározásakor az ideális fizikatudományi elméletre hivatkozunk, akkor ez – legalábbis az „ideális fizika” egy plauzibilis olvasatában – *per definitionem* kizárja, hogy az elme nem-fizikai természetű jelenség legyen. Ha ugyanis a teljes fizika nem más, mint ami szó szerint minden valóságos jelenséget megmagyaráz, és az elme valóságos jelenség, akkor fogalmilag fizikai lehet csak. Persze ez nem csak az elmére vagy a mentális jelenségekre lesz igaz, hanem – Barbara Montero példájával élve – akár a telepátiára vagy a kísértetekre is. Ha megismételhető, interszjektív empirikus módszerekkel igazolni tudnánk, hogy e jelenségek valóságosak, akkor a tudományos elméleteinket, így a végső fizikánkat igyekeznénk e tényekhez igazítani. Vagyis nem mondanánk, hogy léteznek nem-fizikai entitások, hanem bizonyos értelemben mindaz fizikai, ami létezik.³²

Ha viszont nem így, a „mindenség elméleteként” értelmezzük az ideális fizikát, akkor nem világos hogyan kellene értenünk. Egyszóval, az ideális fizikatudományi elméletre hivatkozás úgy tűnik menthetetlenül homályos marad, ha nem tekintjük egyszerűen minden valóságos (esetleg csak kontingens, empirikus) létező elméletének – így viszont *automatikusan* fizikainak minősülnek még akár az alapvető, másra redukálhatatlan mentális jelenségek is.³³

Míndez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az elmefilozófiai fizikalizmus triviálisan igazzá, és így a test-lélek probléma álproblémává válik. Ha ugyanis a mentális jelenségeket alapvető entitásként tartalmazhatja a végső, ideális elmélet, akkor mely esetben bizonyulhat hamisnak a fizikalizmus, mi volna a falszifikációs kritériuma? Márpedig ez nagyon is lehetséges forgatókönyv. A fizikatudomány történetében már nem egyszer előfordult, hogy ha egy makacs jelenséget nem sikerült redukálni vagy integrálni a már meglévő ismeretek rendszerébe, ugyanakkor kezdtünk egyre többet és egyre biztosabban tudni e jelenségről, akkor a tudósok az integráció érdekében megváltoztatták magát a fundamentális fizikai elméletet, és „úgy döntöttek”, ezentúl e jelenségcsoport alapvető létezői és törvényei is bele fognak ebbe tartozni. Jeffrey Poland ezt a megoldást nevezte el *lefelé beépítésnek* (*downward incorporation*).³⁴ Ez történt például az elektromágne-

31 Crane – Mellor 1990, 186.

32 Montero 1999, 191–94.

33 Wilson 2006, 69–70; Spurrett 2002, 216.

34 Poland 1994, 330–332; Crook – Gillet 2001, 344.

sességgel a 19. században, a korábbi sok, a newtoni mechanikába történő sikertelen integrációs kísérlet után. Miért ne történhetne ugyanez az olyan manapság egyelőre „nyilvánvalóan” nem alapvetően fizikainak tűnő jelenségekkel, mint amilyenek a mentális jelenségek is?

Hogyan érvelhet valaki e nehézségek ellenére mégis a futurizmus mellett? Elsősorban úgy, hogy mégiscsak igyekszik valamiféle megszorításokkal élni a fizikatudomány lehetséges fejlődésével kapcsolatban. Ám ezek a megszorítások nem közvetlen, tartalmi követelmények lesznek, melyek megfogalmazzák, milyen tulajdonságokkal kell bírnia egy jelenségnek ahhoz, hogy fizikainak számíthasson, hanem a fizikára mint tudományos diszciplínára lesznek – legalábbis az előterjesztők szándéka szerint – érvényesek. Ha tudjuk, milyen lehet egy a miénktől mégoly eltérő, de mégiscsak tudományos diszciplínaként funkcionáló fizika, akkor a futurista esetleg e követelményekből levezetheti, hogy a fizikalizmus mégsem üres, triviálisan igaz tézis. Jómagam két ilyen kísérletről tudok.

Az első Jeffrey Polandé,³⁵ aki szerint a különböző korokon és elméleteken átívelő fizikatudományi kutatási program jól azonosítható akként, hogy az azon alapvető tárgyak, attribútumok és alapelvek azonosításával foglalkozik, amelyek elégségesek ahhoz, hogy számot adhassunk a téridőről és a téridőben létező entitások felépítéséről, dinamikájáról és interakcióiról. Az e programmal kapcsolatos kérdéseket megválaszolni hivatott elméleteket tekinthetjük fizikatudományos elméleteknek. Így, bár a fizikát Poland is a legáltalánosabb diszciplínaként jellemzi, ez az átfogó jelleg önmagában mégsem garantálja bármely jelenség fizikatudományi integrálhatóságát, és így a fizikalizmus triviális igazságát. Szerinte egyébként valószínű, hogy a mai, kortárs fizika jó közelítése a fenti definícióval meghatározott befejezett tudománynak, vagyis bár változhat még a fizikatudomány, de valószínűleg a számunkra elérhető kortárs elméletek jó közelítések, amelyekből kiindulhatunk.

A második futurista megoldási kísérlet Janice L. Dowellé.³⁶ Dowell először is leszögezi, hogy az ideális tudományos elméletre hivatkozás, vagyis a futurizmus nagyon is összhangban van a „fizikai”-ról szóló hétköznapi intuícióinkkal: ha valami az ideális elméletbe ilyen vagy olyan módon beépül, arról igenis azt gondolnánk, hogy fizikai, ha pedig kirekesztődik, akkor nem az. Ezek után magától értetődő, hogy Dowell szerint ahhoz, hogy a fizikalizmust tartalmas tézisnek tekinthessük, a tudományos elméletek minimális jellemzőit kell összeszednünk. Olyasfajta jellemzőkre kell gondolni, minthogy egy tudományos elmélet tartalmaz általános magyarázati hipotéziseket, amelyekből em-

35 Poland 1994, 160. Poland későbbi írásában (Poland 2003, 46, 13j) egyébként már arra tesz utalást, hogy feladta az 1994-ben kifejtett futurista koncepcióját.

36 Lásd Dowell 2006.

pirikusan tesztelhető állítások vezethetők le, amelyek igazolása révén konfirmálható az elmélet, és amelyekre a hipotézis egységes magyarázattal szolgál.

Dowell úgy védi ki a futurizmussal szemben megfogalmazott trivialitásvádat, hogy voltaképpen lenyeli a békát: igen, amennyiben a fenti módszertani követelményeknek eleget tevő végső, ideális tudomány hivatkozik telepátiára, angyalokra vagy alapvető mentális entitásokra, akkor ezek fizikai létezők. Álláspontja szerint ez nem kontra-intuitív eredmény, méghozzá azért nem, mert egyedüli indokunk arra, hogy ezeket ne tekintsük fizikai entitásoknak az, hogy *csodásnak* gondoljuk őket. Ami pedig *per definitionem* annyit tesz, hogy úgy véljük: lehetetlen e jelenségeket a természettudományos módszerekkel kutatni. Viselkedésük nem illeszthető be a tudományos törvények rendszerébe, magyarázatuk nem illeszkedik a többi jelenség magyarázatai közé. Ha azonban ez nincs így, ha a kísérteket, angyalokat és éppígy a redukálhatatlan mentális jelenségeket *domesztikáljuk*, vagyis a fenti elveknek megfelelően módszertanilag megalapozottan, és nem *ad hoc* döntéssel beillesztjük a valóságról adott alapvető természet-tudományos elméleteinkbe, akkor semmi konstraintuitív nincs abban, ha fizikaiaknak tekintjük őket. Szerinte ez az elképzelés ráadásul nemcsak a hétköznapi intuíciónkkal van összhangban, hanem a klasszikus materializmus felfogásával is. Bár a legtöbb klasszikus materialista úgy vélte, és a legtöbb mai fizikalista is úgy véli, a mentális jelenségek nem lehetnek diszciplinárisan alapvetőek, amennyiben ezt a részükről is egyfajta saját tapasztalatból kiinduló *a posteriori* állításnak tekintjük, akkor a látszat ellenére nem mondanak ellent Dowell elképzelésének. Ennek ugyanis épp az az egyik lényegi eleme, hogy a „fizikai” entitások körének meghatározása *a posteriori* ügy, épp ezért fordulhat elő, hogy végül egyes mentális jelenségek is alapvető fizikatudományos jelenségeknek bizonyulnak, *a priori* ezt egyáltalán nem zárhatjuk ki.³⁷

E futurista koncepciók értékelését érdemes azzal kezdenünk, hogy világossá tesszük: végeredményben egyik szerző sem zárta ki, hogy valamely mentális jelenség, illetve pszichofizikai törvény alapvető szerepet kapjon a befejezett, ideális fizikatudományi elméletben. Dowellnél már láttuk ezt, de Poland is elismeri.³⁸ Összességében tehát egyik szerző sem tartja lehetetlennek, hogy a fizikalizmus triviálisan igaznak bizonyuljon.

Persze önmagában azt az elképzelést is megkérdőjelezhetjük, hogy a fizikatudományi elméletek hatóköre vagy fejlődése elé *a priori* követelményeket állítunk. Ahogy tartalmilag nem nagyon mondhatjuk meg előre, milyen lesz egy végső, ideális fizikatudományi elmélet, úgy az is nagyon kétséges, valamiféle állandó, változatlan módszertani vagy hatóköri megkötés nem megengedhetetlenül leszűkítő-e.³⁹ Épp a lefelé beépítés módszerének lehetősége mutatja meg, mennyire nem merevek a fizikatudomány ha-

37 Dowell 2006, 54.

38 Poland 1994, 330–32.

39 Montero 2001, 69, 21j.

tárai, mennyire magával a fizikatudománnyal együtt változnak. Barbara Montero⁴⁰ szerint például a téridőbeli jelenségekre vagy magára a téridőre való korlátozás ilyen indokolatlan hatóköri leszűkítés Poland részéről. Egyrészt miért ne volna lehetséges, hogy a végső, ideális fizikában szerepelni fognak nem téridőbeli alapvető jelenségek – például a téridő magyarázataként? Másrészt, számomra nagyon is plauzibilis gondolat, hogy a fenomenális tulajdonságok téridőbeli tulajdonságok, és láttuk, nem zárható ki, hogy alapvetőek legyenek.

A módszertani *a priori* megkötések is megkérdőjelezhetjük továbbá. Ahogy tartalmilag nem élhetünk ilyen kikötésekkel, éppúgy nem tudhatjuk, a tudományos elméleteinkről ma érvényesnek tekintett követelményeink igazak lesznek-e az ideális elméletre. Nem változik-e meg a meggyőződésünk a módszertani követelményeket illetően? E lehetőségre is találunk induktív alátámasztást, hiszen már manapság sem várjuk el minden tudományos elméletben szereplő entitástól az előrejelezhetőség és a determinisztikus magyarázhatóság követelményét – mi zárná ki akkor, hogy mondjuk a véletlenszerűen dolgozó varázslók is a végső fizikatudományi elmélet részét képezzék? ⁴¹

Végső soron egyáltalán nem világos, kik a „fizikusok” és mi számít „fizikatudománynak”. Azt már láttuk, hogy a „fizikai” fogalmának meghatározása szempontjából nem elég, ha kontingens történeti-szociológiai kritériumok alapján tudjuk csak e kérdéseket megválaszolni. Most viszont azt is látjuk, hogy sem tartalmi-hatóköri, sem metodológiai követelményeket nem állíthatunk föl *a priori* érvényességgel. Mi tartozhat tehát az ideális fizikatudományi elméletbe, és mi nem? Legtöbbször valószínűleg feltételezzük, hogy ez az elmélet konzisztens és koherens lesz, vagyis az alapvető létezők és törvényszerűségek (minél kisebb) halmazából minden más ellentmondásmentesen levezethető. Tudjuk azonban, hogy a mai fizikatudományi elméletek olyan elemeket tartalmaznak, amelyek nem vezethetők le egymásból, vagy valamilyen közös eredetből – például a négy alapvető kölcsönhatás ilyen –, sőt akár inkonzisztensek is egymással. Lehet, hogy ez a jövőben megváltozik, de lehet, hogy nem. Ki mondja meg akkor, hogy ezen egymásból levezethetetlen, akár inkonzisztens elméletek miért tartoznak a fizikába és a pszichológia mondjuk – amelyre, mai tudásunk szerint, ugyanezek igazak – miért nem?⁴² Úgy tűnik tehát, nincs mód arra, hogy a futurizmust egyértelmű és tartalmas elméletté tegyük, ha nem akarunk indokolhatatlan, *ad hoc* kikötésekkel élni.

40 Montero 2001, 77–78.

41 Wilson 2006, 82–83.

42 Crane – Mellor 1990, 190.

1.3 Hibrid elmélet

Ha az ember a futurista meghatározást – explicite vagy kimondatlanul, tudatosan vagy csak félig-meddig átgondoltan – elfogadó filozófusok munkáit olvassa, könnyen az a benyomása támadhat, hogy e szerzők valójában nem valamiféle távoli, általunk ismeretlen elméletre gondolnak, hanem egy olyasfajta fizikára, amely egyrészt végső, befejezett és ideális, vagyis mindent elmond a valóságról, amit el lehet mondani, másrészt ugyanakkor nagyjából olyan, mint a mi 20. század végi, 21. század eleji fizikatudományi elméleteink. Egy ilyesfajta hibrid, a kurrentizmus és a futurizmus elemeit vegyítő elmélet szerint tehát fizikai akkor és csak akkor egy entitás, ha szerepel egy olyan végső, ideális fizikatudományi elméletben, amely *megfelelően hasonlít* a mai kortárs fizikatudományi elméletekre.⁴³ Egy ilyen elképzelés már első hallásra súlyos kétségeket vet föl.

1. Először is egyáltalán nem világos, miért kéne elhinnünk, hogy a végső, ideális elmélet hasonlítani fog a mai, kortárs elméletekre? A futurizmus kapcsán ismertetett ellenvetések amellett szólnak, hogy erre semmilyen racionális indokunk nincs.
2. A legnagyobb nehézséget azonban nyilvánvalóan az okozza egy ilyen hibrid elmélet számára, hogy hogyan specifikálja a „megfelelő hasonlóság” követelményét. Mi volna itt a hasonlóság megkívánt mértéke, és mi az alapja? Mely dolgoknak (entitásoknak, törvényeknek, módszereknek) kell ugyanazoknak maradni, és melyek változhatnak? És az utóbbiak mennyire változhatnak meg? Vajon beleférnek-e a „megfelelő hasonlóság” fogalmába például olyan elméletek, amelyek alapvetőnek kezelnek egyes mentális jelenségeket, mint mondjuk egy pánszichista elmélet?⁴⁴

E nehézségekre talán a legjobb választ az a fajta elképzelés adja, amely a fizikát egy Lakatos Imre által bevezetett értelemben vett *kutatási programként* fogja föl.⁴⁵ E koncepció szerint a fizikatudomány bizonyos paradigmaticus jelenségek – Ravenscroft szerint az égitestek mozgásának – a tanulmányozására alakult diszciplína, és ez alapján azonosítható a program *kemény magja*.⁴⁶ E kemény mag módszertani és tartalmi jellegzetességei – például univerzális és matematikai eszközökkel felírható összefüggések, téridőbeli entitások stb. – határozzák meg, hogy meddig számíthat egy elmélet relevánsan hasonlónak a maiakhoz, vagyis meddig tartozhat a kutatási programba. A

43 Lásd pl.: Ravenscroft 1997, 423; Daly 1998, 208.

44 Crook – Gillet 2001, 341, 15j; Daly 1998, 208; Poland 1994, 157.

45 Poland 1994; Ravenscroft 1997; Daly 1998.

46 Lakatosnak a kutatási programok kemény magjáról szóló metodológiai koncepcióját lásd Lakatos 1997, 42–59.

fizikalizmus tézise e koncepció szerint sem nem triviálisan igaz, vagyis üres, sem nem nyilvánvalóan hamis, hanem azt a reményteli állítást fogalmazza meg, hogy ez az évszázadokkal ezelőtt indult kutatási program végül olyan sikeres lesz, hogy az univerzum összes jelenségét képes magyarázni, a hatókörébe vonni.

Nyilvánvalóan van némi plauzibilitása ennek az elképzelésnek, hiszen „fizikán” nehezen tudunk mást érteni (legalábbis mi, 21. századi emberek), mint azt a kutatási hagyományt, ami a 17–18. századi természettudományos forradalommal indult. És valóban, amikor a fizikalista tézist értelmezzük, akkor nyilván úgy gondoljuk, itt az a kérdés: ez a fajta kutatási hagyomány képes lesz-e integrálni a mentális jelenségeket? Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy az elméletalapú megközelítéseknek éppen az a fő motivációjuk, hogy ne állítsunk a tudomány fejlődése elé semmilyen, se tartalmi, se módszertani *a priori* korlátokat. Ez az intuíció az, amely szerint a fizikatudomány akár óriási, forradalmi változása – a jelenlegi kutatási program feladása – *sem tenné hamissá* a fizikalizmust, ha ezen az áron sikerül integrálni a mentális jelenségeket. Mit mondanánk akkor, ha kiderülne: a sötét anyag magyarázza a fenomenális tudatosságot, vagy valamilyen más, egyelőre ismeretlen, ezoterikus jelenség, és e jelenségek magyarázata már nem képzelhető el a hagyományos fizikai kutatási program keretei közt? Forradalmi változás következik be, kialakul egy új módszertani és tartalmi elemeket – Lakatos kifejezésével élve, „heurisztikákat” – tartalmazó kutatási program a hozzá tartozó új kemény maggal – mindegy, hogy „fizikának” nevezzük vagy sem –, és ez lesz képes integrálni a mentális jelenségeket. Az intuíció, amely motiválja az elméletalapú definíciók választását, álláspontom szerint ez esetben azt súgná: a fizikalizmus igaznak bizonyult – ellentétben azzal, ami a hibrid elméletre hivatkozó meghatározásból következik. A hibrid elméletre való hivatkozás eszerint épp olyan sorsra jut, mint a másik két elméletalapú meghatározás: ha nem implauzibilis, akkor hamissá, homályossá, vagy tartalmatlanná teszi a fizikalizmust.⁴⁷

2. *A priori* közvetett megoldások

Az elméletalapú meghatározások kudarcra, a Hempel-dilemma megoldásának riasztó nehézsége nyomán néhány filozófus úgy vélte, vissza kell térni a „fizikai” fogalmának

⁴⁷ Ezen kívül adódik egy további nehézség is. Gondoljuk el, hogy az univerzumunkban létezik egy sajátos fajta elemi részecske, ami éppen azért sajátos, mert epifenomenális, vagyis semmilyen oksági hatása nincsen (Pöntör – Tözsér kézirat). Szerintem legtöbbünk intuíciója szerint egy ilyesfajta részecske lehetséges – létezése nem sért logikai vagy metafizikai alapelveket. És ugyanezen intuíció alapján valószínűleg fizikai természetű létezőnek tartanánk. Ha ez így van, akkor e lehetőség minden elméletalapú meghatározást cáfol: ha aktuális univerzumunkban tényleg van egy ilyen részecske, az egész biztosan nem fog szerepelni semmilyen elméletben, lévén epifenomenális.

hagyományosabb metafizikai, materialista jellegű meghatározásához, nem elég a tudományokra hivatkozni.⁴⁸ Persze ez nem jelenti a fogalom közvetlen, tartalmi meghatározását, mint a klasszikus materializmusban. Tehát e szerzők sem kezdik el fölsorolni, mely tulajdonságainál fogva fizikaiak a fizikai entitások, hanem továbbra is kerülő úton, *közvetve* igyekeznek definiálni a fogalmat. Szemben azonban az elméletalapú meghatározással, ezt *a priori* módon teszik, vagyis nem bízzák rá a fizikusokra, hogy empirikus kutatásaik nyomán kiderüljön, mi számít fizikainak, hanem maguk igyekeznek kritériumot adni. Két ilyen jellegű ismert megoldás létezik a szakirodalomban, az első a fizikai létezők *paradigmatikus példáira* alapoz, a második pedig a *via negativa* néven ismert megközelítés.

2.1 A *paradigmatikus példák módszere*

Ez az elképzelés azon az intuitív alapon nyugszik, hogy hétköznapi értelemben többé-kevésbé mindannyian tisztában vagyunk azzal, mely dolgok fizikaiak. Életünk során találkozunk paradigmaticusan fizikai létezőkkel – többnyire tárgyakkal, például székekkel, kövekkel, hegyekkel, vasrudakkal – és e paradigmaticus példákból kiindulva extrapolálunk: fizikaiak azok és csak azok a létezők, amelyek *megfelelően hasonlítanak* e paradigmaticus példákra.

A koncepció rákfenéje első ránézésre látszik: megintcsak abba a problémába futunk bele, hogyan kell érteni a „megfelelő hasonlóság” fogalmát. Minek a tekintetében és mennyire kell hasonlítania valaminek a paradigmaticus fizikai létezőkre ahhoz, hogy ő maga is fizikainak számítson? Például, ha tényleg a kövekből és az asztalokból indulunk ki, akkor bizonyos szempontból a mentális jelenségek sokkal közelebb esnek ezekhez, és így sokkal inkább számíthatnak fizikai jelenségeknek, mint a mikrofizikai részecskék vagy az ezoterikus kvantummechanikai jelenségek. Például abból a szempontból, hogy az előbbieket a kövekhez és az asztalokhoz hasonlóan természetesen illeszkednek a makroszintű oksági összefüggésekbe, szemben az utóbbiakkal.⁴⁹

Azt gondolom, négyféle – egyre ígéretesebb, de egyaránt kudarcos – módja van e nehézség megoldásának, és ezek alapján a paradigmaticus példák módszerének négy, egyre erősebb formáját különböztethetjük meg.

1. A paradigmaticus fizikai létezők egy vagy több *tulajdonsága* az, amelynek alapján megadhatjuk, mely létezők számítanak fizikainak: azok, és csak azok, amelyek e tulajdonsággal vagy tulajdonságokkal rendelkeznek. Számos problé-

48 Crook – Gillet 2001, 335–36.

49 Montero 2009, 176.

ma van azonban e koncepcióval. Induljunk ki abból, hogy ha a paradigmaticus tárgyak összes tulajdonsága definíció szerint fizikai tulajdonságnak számít, és minden létező fizikai, amely *akár csak egygel* is rendelkezik ezek közül, akkor szinte bármi fizikai lehet a mentális jelenségektől kezdve a kísértekekig (amelyek éppúgy átmennek a falon, ahogy a neutrínók).⁵⁰ Ez a megoldás így tehát újra csak kiüresíti, *triviálisan igazzá* teszi a fizikalizmust. Ha viszont ezt elkerülendő szűkítjük a paradigmaticus fizikai tárgyak azon tulajdonságainak a körét, amely a releváns hasonlóság alapja lehet, akkor valójában visszatérünk a *közvetlen a priori* meghatározásra: ekkor valójában meg kell adnunk a „fizikai” fogalom alá tartozás szubsztantív kritériumait, amelyek kizárják a fenti eseteket a releváns hasonlóság köréből. Már láttuk, hogy ez már-már lehetetlen feladat, hiszen mi közös lenne egy vasrúdban és a sötét anyagban, ami ne lenne meg mondjuk egy mentális állapotban is?

- 2 A következő megoldás Wittgenstein jól ismert *családi hasonlóság* fogalmát használja föl.⁵¹ Ennek alapján egy létező akkor és csak akkor fizikai létező, ha a családi hasonlóság viszonyában áll a paradigmaticus fizikai létezőkkel. A „családi hasonlóság” fogalom felhasználása azzal az előnnyel jár, hogy nem kell megadnunk, mely tulajdonság(ok) képezik a releváns hasonlóság alapját, sőt még arra sincs szükség, hogy egyáltalán rendelkezzenek akár csak egyetlen közös tulajdonsággal az ilyen viszonyban álló dolgok. A családi hasonlósági viszony ugyanis egy kiterjedt hasonlósági hálózatot jelöl, amelynek bármely két tagja közt létezik valamiféle „hasonlósági elérési út” úgy, hogy annak szomszédos tagjai rendelkeznek néhány közös tulajdonsággal, azonban olyan tulajdonság nem feltétlenül létezik, amellyel a hálózat minden tagja rendelkezik. Könnyű belátni, mi az alapvető probléma ezzel a javaslattal: nagyon könnyű hasonlósági láncokon keresztül családi hasonlósági viszonyba hozni szinte bármilyen, paradigmaticusan nem-fizikai létezőt is a paradigmaticus fizikaiakkal. Vagyis még egyértelműbben *triviálissá*, üressé teszi a fizikalizmust ez a definíció, mint a kezdeti, közös tulajdonság(ok)ra hivatkozó.
- 3 Mondhatjuk azt az eredeti elképzelést kissé módosítva, hogy nem a paradigmaticus esetekkel való egy vagy több közös tulajdonság tesz fizikaivá egy jelenséget, hanem az, hogy *paradigmatikus fizikai hatások* magyarázatánál szükségünk van rá.⁵² Ez a megoldás voltaképpen az egyik legismertebb fizikalista érv, a fizikai világ oksági zártságának téziséből kiinduló argumentum megfordítása. Pontosabban magáé a tézisé, amely azt mondja ki, hogy minden fizikai jelenségnek van ön-

50 Dowell 2006, 34–35.

51 Daly 1998, 200.

52 Daly 1998, 207.

magában elégséges fizikai oka. Ezt fordítva olvasva kapjuk azt a megoldást, hogy fizikai létező valami akkor és csak akkor, ha elégséges oka egy fizikai jelenségnek – melyeket paradigmaticus példákkal azonosítunk. E megoldás legfőbb előnye az elsőhöz képest, hogy – legalábbis első látásra – nem igényli, hogy tételesen megadjuk, a paradigmaticus fizikai létezők mely tulajdonságát kell a hasonlóság alapjának tekintenünk. Azonban ennek a megoldásnak is megvannak a maga nehézségei. A meghatározás alapján minden nem epifenomenális, fizikai hatást előidéző jelenség fizikai természetű, ami megint csak (majdnem) triviálisan igaz-zá teszi a fizikalizmust, hiszen nem nagyon ismerünk valóban epifenomenális létezőket. Ám ami biztos, a mentális jelenségek *per definitionem* fizikainak fognak számítani, ha elismerjük a mentális okozás jelenségét – márpedig a legtöbb elmélet és a józan ész elismeri. A definíció valójában körkörös, mivel ahhoz, hogy meghatározzuk, mely jelenségek tartoznak a paradigmaticus fizikai hatások osztályába, tudnunk kéne, melyek a fizikai tulajdonságok. A hatás ugyanis változás, és a változás pedig tulajdonságcsere, tehát a paradigmaticus fizikai hatások azok, amelyek esetében cserélődnek a paradigmaticus fizikai tulajdonságok. A definíció így valójában használhatatlan.⁵³

- 4 A paradigmaticus példák módszerén alapuló meghatározási kísérletek legerősebb változata azon a feltevésen alapszik, hogy a „fizikai” *természeti fajta*, vagyis a fizikai dolgok egy természeti fajtát alkotnak.⁵⁴ Ennek megfelelően a „fizikai” természeti fajta fogalom és természeti fajtanév – Galen Strawson megfogalmazása szerint a „végső természeti fajtanév”. Ha pedig ez így van, akkor érvényes rá a természeti fajtanevek és fogalmak szemantikájáról szóló Kripke és Putnam nevéhez köthető kauzális elmélet, amelyet számos filozófus elfogad. E szerint úgy adhatjuk meg, mi tartozik egy természeti fajtanév vagy fogalom terjedelmébe, hogy veszünk néhány olyan paradigmaticus létezőt, amellyel találkoztunk és a „fizikai” fogalmát kialakították bennünk – vagyis a köveket és az asztalokat –, majd azt mondjuk: fizikai minden, ami ezek lényegi tulajdonságaival – bármik legyenek is azok – rendelkezik. A legnagyobb előnye ennek a megoldásnak, hogy nemcsak megadnunk nem kell a közös tulajdonságo(ka)t, hanem *tudunk sem* kell, hogy melyek ezek. A természeti fajtanevek fenti szemantikája szerint ugyanis e terminusok (és fogalmak) mindenképpen az egyazon lényegi tulajdonságokkal rendelkező dolgokra (a valós lényegekre) utalnak, függetlenül attól, vajon az e fajtákhoz általunk kapcsolt leírások (a névleges lényegegk) mennyire egyeznek az előbbiekkel. E koncepció szerint továbbá, ahogy egyre többet tudunk meg a paradigmaticus és a hozzájuk hasonló fizikai jelenségek lényegi

53 Daly 1998, 207.

54 Snowdon 1989, 152–54; Strawson 1994, 1; Daly 1998, 203.

természetéről, úgy ezzel párhuzamosan tudunk meg egyre többet a „fizikai” fogalmának jelentéséről is – miközben az nem változik az elméleteink változásával.

Bármennyire plauzibilis legyen is azonban egy-két vonatkozásában ez a koncepció, végső soron nem tud megbirkózni a paradigmaticus példákra támaszkodó elméletek általános és legfőbb problémájával. Arról van szó, hogy minden ilyen koncepció szerint csak azok a tulajdonságok lehetnek fizikaiak, amelyekkel a paradigmaticus fizikai létezők rendelkeznek. Ez azonban kizárja, hogy egy újonnan fölfedezett tulajdonság, amellyel a paradigmaticus fizikai létezők nem rendelkeznek, fizikai legyen. Ez pedig erősen kontraintuitív eredmény. Gondoljunk csak bele: manapság komolyan felmerül annak a lehetősége, hogy a sötét anyag más lényegi tulajdonságokkal rendelkezik, más alapvető törvényszerűségeknek engedelmeskedik, mint az asztalok és a kövek. Ha ez tényleg bebizonyosodna, és a fizikatudományi kézikönyvekben e tény szerepelne, akkor vajon nem tekintenénk a sötét anyagot fizikai létezőnek? Vajon, egy ilyen helyzetben ezt a felfedezést a fizikalizmus kudarcá bizonyítékának tartanánk? Aligha. Semmilyen valós indokunk nincs arra, hogy úgy véljük, a fizikai világ teljesen *homogén*, minden részletében ugyanazok a végső, lényegi összetevők alkotják. Ez utóbbi tehát *nem szükséges* a fizikalizmus igazságához. De lehet, hogy *nem is elégséges*. A pánp pszichizmus szerint az emberi elme és a sziklák, folyók, asztalok pontosan ugyanazokból az alapvető entitásokból épülnek föl, pontosan ugyanolyan lényegi tulajdonságokkal rendelkeznek.⁵⁵ A legtöbbször a pánp pszichizmust mégis a fizikalizmus ellentétének, egyfajta idealizmusnak tekintik, mivel a pánp pszichisták által feltételezett alapvető és mindenütt jelenlévő „mentális atomokat” nem tekintik fizikai létezőknek.⁵⁶ A paradigmaticus példák módszere tehát nem tud sikeres lenni, mivel – habár közvetett úton, nem közvetlenül a szükséges és elégséges feltételek felsorolása révén – *a priori* korlátokat kíván szabni annak, mi lehet fizikai és mi nem. Ezzel pedig épp azt a rugalmasságot veszíti el, amely az *a posteriori* elméletalapú meghatározásokban oly vonzó.

2.2 *Via negativa*

A kérdéssel érdemben foglalkozó filozófusok közt talán legnépszerűbb megoldás kifejezetten azzal a céllal jött létre, hogy olyan meghatározást adjon a „fizikai” fogalmának, amelynek segítségével értelmes, tartalmas, és legalább *ab ovo* nem hamis álláspontként

55 Montero 1999, 185–86; 2009, 176–77.

56 A pánp pszichista Galen Strawson épp ellenkezőleg, fizikai létezőknek tekinti ezen atomi tapasztalati létezőket (Strawson 2008, 57). Szerinte tehát akár a pánp pszichizmus is befér a fizikalizmusba – sőt, igazából ez az egyetlen valódi lehetőség álláspontja szerint arra, hogy egy fizikalista komolyan számot adjon a tapasztalatról. Egy ilyen felvetés ellen érvel Snowdon 1989, 153.

értelmezhetjük a fizikalizmust. A javaslat egyszerűen abból indul ki, hogy a fizikalizmus eredeti – materialista vagyis antidualista – elköteleződéséből az következik, hogy az alapvető mentális entitások nem lehetnek fizikaiak. A koncepció értelmében a mentális jelenségek egy fizikalista szerint csak akkor számíthatnak fizikaiaknak, ha – a szó akár-milyen tág értelmében – létükben *függnek* náluk alapvetőbb fizikai létezőktől. Ebből a tézisből könnyen alkothatunk egy definíciót a „fizikai” fogalmára: fizikai egy entitás akkor és csak akkor, ha a) *fundamentális nem mentális* létező, vagy ha b) ilyen nem mentális fundamentális létezők konfigurációi metafizikailag szükségszerűen létrehozzák.⁵⁷ A fizikalizmus pedig az a tézis lesz, hogy a világon minden létezőre igaz a fenti definíció, vagyis minden létező vagy fundamentális és egyben nem mentális, vagy mentális, de nem alapvető. A megközelítés hívei persze feltételezik ezen felül még, hogy a mentális/nem-mentális határvonal könnyebben meghúzható, mint a fizikai/nem-fizikai, ezért felhasználható az előbbi az utóbbi meghatározására – hiszen jobban értjük, mitől lesz egy jelenség mentális, mint azt, hogy mitől lesz fizikai.⁵⁸

A megközelítés tehát abból indul ki, hogy az igazi fizikalizmus azt kell állítsa: a mentális entitások nem tartoznak azok közé az alapvető kontingens létezők közé, amelyek minden más kontingens létezőt konstituálnak, vagyis amelyekkel minden fizikai létező a megfelelő ontológiai viszonyban áll.⁵⁹ Még akkor sem, ha – *horribile dictu* – a végső, ideális fizikatudományi elmélet alapvető létezőkként fog tartalmazni bizonyos mentális jelenségeket. A fizika fejlődése nagyban megváltoztathatja, amit a „fizikai” fogalmáról gondolunk, de annyira azért mégsem, hogy az alapvető mentális jelenségek is beleférjenek. Ebben a nem várt helyzetben voltaképpen feloldódik a különbség fizikalisták és dualisták között, hiszen az elméletalapú meghatározásra építő fizikalista számára eldőlt a kérdés, lévén az elméletben benne van a szóban forgó mentális létező, mégis sokunk intuíciója talán, hogy ez az eredmény végülis a dualisták győzelmét bizonyítaná.⁶⁰ Hiszen kiderült: egyes mentális jelenségek nem függenek náluk alapvetőbb fizikai jelenségektől. Nos, a *via negativa* híve ez utóbbi intuíciónkra épít, és azt állítja: egy ilyen helyzetben az derülne ki, hogy a fizikalizmus tévedett. Így a fizikalizmus tartalmas nézetté válik, amely határozott falszifikációs kritériummal rendelkezik: képes megnevezni olyan entitásokat, amelyek létezése cáfolja a fizikalizmust. Ugyanakkor a *via negativa* hívei többnyire fizikalisták, és egy ilyen falszifikáló helyzet előállását rendkívül valószínűtlennek ítélik.

Persze ahhoz, hogy valóban tartalmas legyen e meghatározás, a *via negativa* hívének mondani kell valamit arról, melyek az alapvető létezők, amelyek köréből szerinte

57 A *via negativa* némileg különböző változatait fogadja el: Spurrett – Papineau 1999; Crook – Gillet 2001; Papineau 2002; Wilson 2006; Worley 2006.

58 Montero 2001, 76–77 például alapvetően a kvalitatív, fenomenális aspektus jelenlétében látja a mentális jelenségek megkülönböztető jegyét.

59 Crook – Gillet 2001, 348.

60 Montero 1999, 192.

a fizikalista kizárja a mentális létezőket. Nos, ezt a kérdést nem nagyon lehet máshogy megválaszolni, csak ha a futurizmushoz hasonlóan a teljes, ideális fizikatudományi elméletre hivatkozunk.⁶¹ Így tehát a *via negativa* koncepció alapján megfogalmazott fizikalizmus ténylegesen egy empirikus hipotézis lesz: a végső, ideális fizikatudományi elmélet nem fog alapvető entitásként tartalmazni mentális létezőket és pszichofizikai törvényeket. Jessica Wilson⁶² az alábbiakban összegzi az így értett *via negativa* koncepció – a fentiekben már részletezett – komparatív előnyeit:

- a) Összhangban van azon intuíciónkkal, hogy az alapvető mentális entitások léte cáfolja a fizikalizmust.
- b) Biztosítja, hogy a mai fizikalizmust a hagyományos materializmus örököséként értelmezhesük.
- c) Biztosítja, hogy a test-lélek probléma valós, tartalmas filozófiai kérdés legyen.
- d) Biztosítja, hogy a fizikalizmus valóban ellentétben álljon az emergentizmussal, epifenomenalizmussal, dualizmussal.

Nos, kétségtől nagyon sok előnye van a *via negativa* megoldás elfogadásának, elsősorban az a már említett szempont, hogy a segítségével tartalmas és hihető tézis marad a fizikalizmus – álláspontom szerint ez a fenti négy előny közös lényege is. Ugyanakkor természetesen ez a megfontolás nem kényszerítő erejű, a megoldásnak hátrányai is vannak. Íme:

1. Nem egyértelmű, hogy a *pánpszichizmust* jól kezeli. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy a pánpszichizmus szemben áll a fizikalizmussal.⁶³
2. A fő intuíció, amelyre a *via negativa* alapoz, nagyon is megkérdőjelezhető: egyáltalán nem magától értetődő, hogy ne lehetnének az alapvető mentális entitások egyben fizikai természetűek is. Montero egyenesen azt állítja: semmilyen érvünk nincs arra a fizikalisták kényelmetlenségérzetén túl, hogy csak az tekinthető fizikai entitásnak, amit szükségszerűen létrehozunk az alapvető mikrofizikai entitások. Ha történetesen a világunk olyan volna, hogy az alapvető fizikai tulajdonságok, törvények, entitások duplikálása nem járna a magasabb szintű jelenségek automatikus duplikálódásával, abból nem következne, hogy ez utóbbiak ne lennének fizikaiak. Például, ha kiderülne, hogy a kémiai kötésekre és tulajdonságokra ez igaz, igencsak konstraintív lenne, ha ebben az esetben nem tekintenénk őket fizikai természetű jelenségeknek. És ugyanez igaz a mentális je-

61 Dowell 2006a, 5–6; Wilson 2006, 70.

62 Wilson 2006, 81–91.

63 Erről lásd az 56. lábjegyzetet.

lenségekre is: attól még, hogy létük nem következik metafizikai szükségszerűséggel a szokásosan alapvetőnek tekintett (mikro)fizikai entitások tulajdonságaiból és a velük kapcsolatos törvényekből, nos ettől még lehetnek fizikaiak. Így tehát intuitíve nem zárható ki, hogy a mentális jelenségeket egyszerre alapvetőnek és fizikainak tekintsük, szemben azzal, amit a *via negativa* képviselői állítanak.⁶⁴

Ráadásul ahogy arról már szó esett, legalábbis egyelőre, a fizikatudomány sem egységes. Nincs olyan kitüntetett alapvető fizikatudományi elmélet, amelynek entitásai és törvényei az összes többi terület jelenségeit szükségszerűen meghatároznák. A különböző szférák és különböző vizsgálati szempontok különböző, olykor akár inkompatibilis teoretikus megközelítéseket vonnak maguk után.⁶⁵ Ha pedig ez így van – és esetleg így is marad a befejezett, ideális fizikatudományban is –, akkor meglehetősen önkényes, *ad hoc* döntésnek tűnik éppen a mentális jelenségeket definícióval kizárni az alapvető fizikai létezők köréből.⁶⁶ Ahogy Barbara Montero fogalmaz: „Ha a fizikalizmus összefér az alapvető hullámfüggvény létezésével, akkor miért ne férne össze egy alapvető mentális jelenség létezésével?”⁶⁷ Egyszóval a fizikalizmus melletti érvek nem biztos, hogy a hagyományos dualizmus ellen szólnak – másképp: a dualista nem feltétlenül antifizikalista.⁶⁸ Ez pedig megint csak cáfolja a *via negativa* koncepció egyik logikai következményét, így magát az elképzelést is.

Úgy tűnik tehát, összességében a *via negativa* megoldás épp ugyanattól a hibától szenved, mint az előző, a paradigmaticus példákra alapozó meghatározási kísérlet: hívei azon igyekezettükben, hogy „megmentsék” a test-lélek problémát, *a priori* követelményeket állítanak a „fizikai” fogalom lehetséges jelentése elé, ám így ellentétbe kerülnek a tudomány fejlődésének szabadságával, és az elméletalapú megoldások rugalmasságával.

3. Konklúzió helyett

Az áttekintés eredménye összességében negatív lett: egyetlen jól megalapozott és védhető meghatározása sincs (legalábbis egyelőre) a „fizikai” fogalmának. Rögtön adódik

64 Montero 2013, 98–102; 2009, 186.

65 Nancy Cartwright idevágó elképzeléseit idézi Poland 1994, 167.

66 Ez az *ad hoc* jelleg jól látszik Wilson ellenvetéséből (Wilson 2006, 76–77), aki még egy nem mentális eredetű varázserő alapvető fizikai mivoltát is hajlandó elismerni, ha az tényleg beépül valamilyen fizikatudományi elméletbe, egyedül a mentális jelenségek esetében zárkózik el ettől.

67 Montero 2013, 107. Egyesek a fizika által elismert alapvető mentális jelenségek valós lehetőségeként értelmezik az ún. Wigner-hipotézist, amelynek értelmében a hullámfüggvény összeomlásának magyarázatához fel kell tételeznünk a „tiszta tudatosság” létezését.

68 Montero 2001, 67–68.

ezért a kérdés: mit tegyünk ebben a helyzetben? Van-e valamiféle egyértelmű filozófiai konklúzió, amit e fogalommeghatározási kudarcból levonhatnánk?

Mielőtt azonban rátérnénk a hogyan tovább kérdésére, fontosnak tartom leszögezni, hogy a „fizikai” fogalom meghatározásának kudarca – szemben néhány szerző álláspontjával⁶⁹ – egyáltalán nem csak a fizikalista elmélet híveinek a problémája. Ahogy azt többen is világosan látják: ez éppannyira a dualisták gondja is, hiszen nekik is definiálni kell a nézetüket, hogy milyenfajta tényektől függetlenek a mentális tények.⁷⁰ Gondoljunk bele: ha nem tudjuk, milyen jelenségek a fizikai jelenségek, hogyan lehetnének konkluzívak a jól ismert antifizikalista érvek?⁷¹

Ami mármost a kudarc tanulságait illeti, ezügyben az egyik népszerű álláspont az, hogy el kell ismerni a kudarcot és fel kell hagyni a test-lélek probléma tárgyalásával, a dualizmus és fizikalizmus közti vita tovább folytatásával. A valóban érdekes kérdésekhez úgyse nyújtana segítséget a fizikalizmus elfogadása, ahogy a dualizmusé sem, ezért például Crane és Mellor⁷² reményüket fejezik ki, hogy az övék volt az utolsó cikk a témában (valószínűleg csalódottak azóta). Ugyanezt fogalmazza meg Chris Daly egészen egyértelműen: „Azt javaslom, filozófiai energiánkat tartsuk távol a fizikalizmussal vagy a dualizmussal kapcsolatos metafizikai témáktól, mivel ezek egy hamis előfeltevésen alapulnak, és koncentráljuk őket inkább a fizikafilozófia és az elmefilozófia különféle égető problémáira, amelyekkel így is, úgy is kezdenünk kell valamit.”⁷³

A magam részéről egy kicsit elsietettnek érzem ezt a radikális reakciót. Nem elég ugyanis a tünetet megállapítanunk, vagyis azt, hogy nem tudunk használható definíciót adni a „fizikai” fogalmára, hanem igyekeznünk kell egy *diagnózt* is föllállítani, amely válaszol a kérdésre: mi okozza a kudarcot? Természetesen lehet, hogy egyszerűen csak a filozófusok ügytelensége: senki nem volt még olyan okos és kreatív, hogy előálljon egy jó definícióval. Barbara Montero⁷⁴ szerint azonban a kudarc elsődleges oka, hogy amit test-lélek problémaként, vagy a fizikalizmus kérdéseként szoktunk hívni, az valójában *két különböző* probléma. Az egyikre adott válasz pedig nem releváns a másik szempontjából. És mivel két különböző kérdéstről van szó, két különböző álláspontot lehet „fizikalizmus”-nak nevezni, és ennek megfelelően más-más lesz a „fizikai” értelme is e két koncepcióban.

69 Lásd pl. Pöntör – Tözsér kézirat.

70 Snowdon 1989, 151. Strawson 2008, 54 továbbá éppen a dualistáknak rója föl, hogy azt hiszik, sokat tudnak a „fizikai” természetéről, és ezért tartják kizártnak, hogy a tudatos tapasztalatok fizikaiak legyenek – ami óriási hiba szerinte.

71 A hiányzó kvália avagy zombi érvel kapcsolatban ezt a problémát egy korábbi tanulmányomban igyekeztem megmutatni, lásd Márton 2018a. Vö. Montero 1999, 186.

72 Crane – Mellor 1990.

73 Daly 1998, 214.

74 Montero 2001.

Miről is van szó? Induljunk ki Jeffrey Poland meghatározásából,⁷⁵ aki a fizikalizmus programját lényegében egy egységesítési projektnek látja, a „fizikai” valamilyen értelem-ben vett primátusával. Csakhogy ez az egységesítés és elsődlegesség két különböző, egy *metafizikai* és egy *tudományelméleti-episztemológiai* értelemben érthető.

Kezdjük az elsővel. Miután rájöttünk, nem tudjuk definiálni, mitől fizikaiak a fizikai jelenségek, a test-lélek probléma hagyományos metafizikai kérdését át kell fogalmaznunk. Nem az lesz az izgalmas kérdés, fizikainak tekinthetők-e a mentális jelenségek, hanem az, hogy a valóság alapvető jellemzői-e. Ez a kérdésfölvetés a valóság *rétegzett képből* származik.⁷⁶ E kép szerint a valóságnak van egy legalapvetőbb, tovább metafizikailag elemezhetetlen és magyarázhatatlan szintje, és sok további, erre ráépülő „felsőbb” réteg. Ami a kép lényege: e felsőbb rétegek entitásai és az ezek viselkedését leíró törvényszerűségek *nem függetlenek* a legalsó szinttől. A legalsó rétegben elhelyezkedő alapvető entitások és törvények *metafizikailag szükségszerűen* meghatározzák a további rétegek jellemzőit. Mármint a test-lélek probléma e kép alapján a fenti kérdésben foglalható össze: tekinthetjük-e a mentális jelenségeket a legalapvetőbb rétegbe tartozóknak? A dualisták szerint igen, a fizikalisták szerint nem. Vagyis e kérdésfölvetés esetében a fizikalizmus akkor igaz, ha a mentális jelenségek más, alapvetőbb nem-mentális jelenségek által metafizikailag meghatározottak – akár tárgyalja őket egy fizikatudományi elmélet, akár nem, akár fizikainak hívjuk őket, akár nem. Ezen intuíciónkra épít a *via negativa* megközelítés, mint láttuk. Ebben az értelemben tehát a fizikalizmus egy *metafizikai integrációs* projekt, amelyben a „fizikai” primátusa az alapvető réteg nem-mentális jellegére utal. Itt, továbbá, a fizikalizmus egy szubsztantív ontológiai tézis – karosszékben történő – megfogalmazása az elmével és a mentális jelenségekkel kapcsolatban, amely többé-kevésbé független attól, mit derít ki e jelenségekről a tudomány. Ez a fajta test-lélek kérdés tehát ontológiai, nem pedig metodológiai – ami szakítást jelent a „fizikalizmus” eredeti, a logikai pozitivisták egységtudományról szóló elképzeléseibe illeszkedő értelmével,⁷⁷ és – legalábbis bizonyos szempontból – sokkal inkább a korábbi hagyományos materializmussal rokon.⁷⁸

Ezzel szemben a másik kérdésfölvetés módszertani, és inkább a tudományelmélet vagy az episztemológia területére tartozik. E projektben a „fizikalizmus” – amit itt sokszor „módszertani naturalizmusnak”, vagy Poland kifejezésével⁷⁹ *módszertani fizikalizmusnak* neveznek – az az integrációs projekt lenne, amelynek fő célkitűzése, hogy kimunkálja annak a lehetőségét, hogy az univerzum valamennyi jelenségét egy *egységes tudományos elmélet* keretei közt tárgyaljuk. A fizika primátusa pedig itt annyit jelent

75 Poland 1994, 13.

76 Ennek egy plasztikus leírásához lásd Kim 1995/2008, 113–14.

77 Lásd a 11. lábjegyzetet.

78 Wilson 2006, 87.

79 Poland 2003, 38.

csak, hogy ez az egységes elmélet egy alapvetően *empirikus természettudományként* van elképzelve. Így a test-lélek probléma itt abba a kérdésbe torkollik: vajon a mentális jelenségek tárgyai lesznek-e valaha egy ilyen egységes tudománynak, és a pszichológia mint a mentális jelenségek tudománya, része lesz-e ennek a nagy integrációnak? Ebben az értelemben a fizikalizmus igaz, ha sikerül ez az integráció – akár alapvetőnek bizonyulnak a mentális jelenségek, akár nem, akár fizikainak hívjuk őket, akár nem –, és hamis, ha nem sikerül, amikor is megint csak mindegy lesz, alapvetőek-e metafizikailag a mentális jelenségek és fizikaiaknak nevezzük-e őket.

Ennek a fajta módszertani és nem metafizikai fizikalizmusnak a legkövetkezetesebb képviselője már több évtizede Noam Chomsky. Szerinte a mentális jelenségek ügye pont ugyanolyan tudományegyesítési probléma, mint amely a kémiai vagy a biológiai jelenségekkel kapcsolatban is fölmerült korábban.⁸⁰ Sőt, a fizikán belül is fölmerültek e kérdések, például a már többször emlegetett elektromágnesességgel kapcsolatban. Ezeket olykor sikerült megoldani, olykor nem, de a siker vagy a kudarcc semmiképp sem jósolható meg karosszékben ülve. Nincs filozófus, aki *a priori* módon külső, metodológiai követelményeket támaszthatna a természettudományok alapelveinek, módszereinek jövőbeli változásai elé, hiszen általában elfogadjuk: hadd vezessen a kutatás arra, amerre spontán módon vezet. A metodológiai fizikalizmus tehát egy ízig-vérig *a posteriori* jellegű empirikus hipotézis.⁸¹ A módszertani fizikalizmus – éppen ezen előre kiszámíthatatlan volta, és rugalmassága miatt – Chomsky szerint arra nézve sem tartalmaz megkötéseket, hogy hogyan mehet végbe az integráció.

Ami konkrétan a mentális jelenségek integrációs kilátásait illeti, Chomsky szerint még nagyon messze vagyunk attól, hogy ezt meg tudjuk ítélni. Szerinte éppen azok az integrációs módok a legvalószínűtlenebbek, amelyek a mai fizikalisták közt a legnépszerűbbek: a redukció és az elimináció. Egyrészt a kortárs idegtudomány Chomsky szerint jelenlegi állapotában nem alkalmas a pszichológia integrálására, másrészt a mentális állapotok kétségkívül jelen vannak. Meglátása szerint a pszichológia mai egységesítési problémája és helyzete nagyon hasonlít arra, amilyen a kémiaié volt az egységesítés előtt.⁸² Mindenképpen változásra van szükség tehát, lehet, hogy mind a fizika vagy a neurológia, mind pedig a pszichológia területén. De az is lehet, hogy végül a mentális jelenségek esetében hamisnak bizonyul a módszertani fizikalizmus, és ezek mindörökké megmaradnak számunkra *misztikumnak* – ez volna a metodológiai értelemben vett dualizmus győzelme.

80 Chomsky 1993, 40–41; Chomsky 1995, 4–5.

81 Chomsky 1995, 7.

82 Chomsky 2003b, 264–65.

Bibliográfia

- Carnap, Rudolf. 1931–32/1998. „A fizikai nyelv mint a tudomány egyetemes nyelve.” Ford. Novák Zsolt. In *Tudományfilozófia*, szerk. Laki János, 47–69. Budapest: Osiris Kiadó – Lát-hatatlan Kollégium.
- Carnap, Rudolf. 1936/1999. „Ellenőrizhetőség és jelentés.” Ford. Altrichter Ferenc. In *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*, szerk. Forrai Gábor – Szegedi Péter, 41–50. Budapest: Áron Kiadó.
- Chalmers, David. 1996. *The Conscious Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Chomsky, Noam. 1968. *Language and Mind*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Chomsky, Noam. 1993. *Language and Thought*. Wakefield: Moyer Bell.
- Chomsky, Noam. 1995. „Language and Nature.” *Mind* 104/1: 1–61.
- Chomsky, Noam. 2003a. „Reply to Lycan.” In *Chomsky and his Critics*, szerk. Louise M. Anthony – Norbert Horstein, 255–63. Oxford: Blackwell.
- Chomsky, Noam. 2003b. „Reply to Poland.” In *Chomsky and his Critics*, szerk. Louise M. Anthony – Norbert Horstein, 263–65. Oxford: Blackwell.
- Crane, Tim – D. H. Mellor. 1990. „There is no question of physicalism.” *Mind* 99: 185–206.
- Crook, Seth – Carl Gillett. 2001. „Why Physics Alone Cannot Define the ‘Physical’: Materialism, Metaphysics, and the Formulation of Physicalism.” *Canadian Journal of Philosophy* 31/3: 333–59.
- Daly, Chris. 1998. „What are Physical Properties?” *Pacific Philosophical Quarterly* 79: 196–217.
- Dowell, Janice. 2006. „The Physical: Empirical, Not Metaphysical.” *Philosophical Studies* 131/1: 25–60.
- Eddington, Arthur S. 1927/2014. *The Nature of the Physical World: Gifford Lectures of 1927*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing
- Hellman, Geoffrey. 1985. „Determination and Logical Truth.” *The Journal of Philosophy* 82/11: 607–16.
- Hempel, Carl Gustav. 1980. „Comments on Goodman’s ‘Ways of Worldmaking.’” *Synthese* 45: 193–99.
- Kim, Jaegwon. 1995/2008. „A non-reduktivist gondjai a mentális okozással.” Ford. Eszes Bol-dizsár. In *Elme-filozófia. Szöveggyűjtemény*, szerk. Ambrus Gergely – Demeter Tamás – Forrai Gábor – Tözsér János, 112–35. Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- Lakatos Imre. 1997. „A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája.” Ford. Benedek András – Forrai Gábor. In *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*, 19–63. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Lewis, David. 1983. „New Work for a Theory of Universals.” *Australasian Journal of Philosophy* 61: 343–77.
- Lycan, William. 2003. „Chomsky on the Mind-Body Problem.” In *Chomsky and his Critics*, szerk. Louise M. Anthony – Norbert Horstein, 11–28. Oxford: Blackwell.
- Melnyk, Andrew. 1997. „How to Keep the ‘Physical’ in Physicalism?” *Journal of Philosophy* 94: 622–37.

- Melnyk, Andrew. 2003. *A Physicalist Manifesto: Thoroughly Modern Materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Márton Miklós. 2018a. „What Does the Zombie Argument Prove?” *Acta Analytica*. [https://doi.org/10.1007/s12136-018-0373-4] (2018.11.19.)
- Márton Miklós. 2018b. „Egy fizikalista hitvallása. Recenzió Andrew Melnyk: *A physicalist manifesto. Thoroughly modern materialism* című kötetéről.” *Műút*. [http://www.muut.hu/archivum/29499] (2018.10.12.)
- Montero, Barbara. 1999. „The Body Problem.” *Noûs* 33/2: 183–200.
- Montero, Barbara. 2001. „Post-Physicalism.” *Journal of Consciousness Studies* 8: 61–80.
- Montero, Barbara. 2009. „What is the Physical?” In *Oxford Handbook in the Philosophy of Mind*, szerk. Brian P. McLaughlin – Ansgar Beckermann – S. Walter, 173–88. Oxford: Oxford University Press.
- Montero, Barbara. 2013. „Must Physicalism Imply the Supervenience of the Mental on the Physical?” *Journal of Philosophy* 110/2: 93–110.
- Ney, Alyssa. 2008. „Defining Physicalism.” *Philosophy Compass* 3/5: 1033–48.
- Papineau, David. 2002. *Thinking about Consciousness*. Oxford: Oxford University Press.
- Penrose, Roger. 1989/2011. *A császár új elméje*. Ford. Gálfi László. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Poland, Jeffrey. 1994. *Physicalism. The Philosophical Foundations*. Oxford: Oxford University Press.
- Poland, Jeffrey. 2003. „Chomsky’s Challenge to Physicalism.” In *Chomsky and His Critics*, szerk. Louise M. Antony – Norbert Hornstein, 29–48. Oxford: Blackwell.
- Popper, Karl R. – John C. Eccles. 1977. *The Self and Its Brain. An Argument for Interactionism*. New York – London: Springer.
- Pöntör Jenő – Tözsér János. Kézirat. „Kevesebb gögöt, ha kérhetnénk, kedves fizikalisták!”
- Ravenscroft, Ian. 1997. „Physical Properties.” *Southern Journal of Philosophy* 35: 419–31.
- Smart, Jack J. C. 1978. „The Content of Physicalism.” *Philosophical Quarterly* 28: 339–41.
- Spurrett, David – David Papineau. 1999. „A Note on the Completeness of ‘Physics.’” *Analysis* 59: 25–29.
- Spurrett, David. 2002. „What Physical Properties Are.” *Pacific Philosophical Quarterly* 82: 201–25.
- Stoljar, Daniel. 2017. „Physicalism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta. [https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/physicalism] (2019.05.04.)
- Strawson, Galen. 1994. *Mental Reality*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Strawson, Galen. 2008. „Realistic monism – why physicalism entails panpsychism.” In *Real Materialism and Other Essays*, 53–74. Oxford: Clarendon Press.
- Wilson, Jessica. 2006. „On Characterizing the Physical.” *Philosophical Studies* 131/1: 61–99.
- Worley, Sara. 2006. „Physicalism and the via Negativa.” *Philosophical Studies* 131/1: 101–26.